

Література:

1. Бернштейн Н. А. Физиология движений и активность. [Djv-ZIP] Научное издание / Н. А. Бернштейн ; под редакцией О. Г. Газенко ; издание подготовил И. М. Фейгенберг. – М. : Наука, 1990 (Серия «Классики науки»).
2. Балл Г. О. Духовність професіонала і педагогічне сприяння її становленню: орієнтири психологічного аналізу / Г. О. Балл // Професійна освіта: педагогіка і психологія : Українсько-польський щорічник / ред. Т. Левовицького, І. Зязюна, І. Вільш, Н. Ничкало. – Київ-Ченстохова, 2000. – С. 217–232.
3. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. Головка (гол. ред.). – К. : Либідь, 1997. – 374 с.
4. Максименко С. Д. Основи генетичної психології : навч. посібник / С. Д. Максименко. – К. : НПЦ Перспектива, 1998. – 528 с.
5. Козловський В. Управління мотивацією працівників / В. Козловський. – Варшава : ЦеДеВу, 2010.
6. Сухобская Г. С. Понятие «зрелость социально-психологического развития человека» в контексте андрагогики [Электронный ресурс] / Г. С. Сухобская // Новые знания. – 2002. – № 4. – С. 17–20. – Режим доступа : <http://hpsy.ru/public/x1449.htm>, 12.03.2010.

УДК 159.925+316.624+316.723

В. Р. Павелків

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАТУС МОЛОДІЖНИХ СУБКУЛЬТУР ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ФОРМУВАННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

У статті подано науково-теоретичний огляд вітчизняних та зарубіжних досліджень, присвячених проблемі соціально-психологічного статусу молодіжних субкультур як детермінанти формування агресивної поведінки в молодіжному середовищі. Розглядаються психологічні особливості субкультур як однієї з рушійних сил соціалізації особистості. Розкрито механізми формування молодіжних субкультур, а також проаналізовано місце молоді у кримінальних субкультурах. Здійснено аналіз соціальних відхилень поведінки особистості, які формуються під впливом молодіжних угруповань, а також аналіз теорії причин виникнення відхилень.

Проаналізовано поняття «молодіжна субкультура», подано коротку характеристику її основних видів та розглянуто вплив неформальних об'єднань на цінності й моральні норми молоді. Розкрито позитивні та негативні сторони впливу субкультур на культуру української молоді, а також зроблено висновок про зв'язок неформальних угруповань з утворенням адиктивних форм поведінки у молодіжному середовищі.

Представлено трактування проблеми впливу молодіжних субкультур на прояви рівня агресивності у молодіжному середовищі. Виокремлено та узагальнено причини, що спонукають молодь до пошуку себе в молодіжних об'єднаннях.

На підставі аналізу науково-теоретичної бази сучасних вітчизняних та зарубіжних вчень виокремлено основні завдання емпіричних психологічних досліджень агресивної поведінки, що спровокована причетністю до неформальних молодіжних субкультур.

Ключові слова: соціально-психологічний статус, соціальна роль, молодіжне середовище, агресивна поведінка, форми агресії, молодіжна субкультура, соціалізація особистості, передумови де-соціалізації, неформальні об'єднання, особливості субкультур.

В статье представлен научно-теоретический обзор отечественных и зарубежных исследований, посвященных проблеме социально-психологического статуса молодежных субкультур как детерминанты формирования агрессивного поведения в молодежной

среде. Рассматриваются психологические особенности субкультур как одной из движущих сил социализации личности. Раскрыты механизмы формирования молодежных субкультур, а также проанализированы место молодежи в уголовных субкультурах. Осуществлен анализ социальных отклонений поведения личности, которые формируются под влиянием молодежных группировок, а также анализ теории причин возникновения отклонений.

Проанализировано понятие «молодежная субкультура», представлено краткую характеристику ее основных видов и рассмотрено влияние неформальных объединений на ценности и моральные нормы молодежи. Раскрыто положительные и отрицательные стороны воздействия субкультур на культуру украинской молодежи, а также сделан вывод о связи неформальных группировок с образованием аддитивных форм поведения в молодежной среде.

Представлено трактовку проблемы влияния молодежных субкультур на проявления уровня агрессивности в молодежной среде. Выделены и обобщены причины, побуждающие молодежь к поиску себя в молодежных объединениях.

На основании анализа научно-теоретической базы современных отечественных и зарубежных учений выделены основные задачи эмпирических психологических исследований агрессивного поведения, что спровоцировано причастностью к неформальным молодежным субкультурам.

Ключевые слова: социально-психологический статус, социальная роль, молодежная среда, агрессивное поведение, формы агрессии, молодежная субкультура, социализация личности, предпосылки десоциализации, неформальные объединения, особенности субкультур.

The paper presents a theoretical review of the scientific and national and international research on the problem of socio-psychological status of youth subcultures as determinants of formation of aggressive behavior among youth. We consider the psychological characteristics of subcultures as one of the driving forces of socialization. The mechanisms of formation of youth subcultures, as well as analyzes the place of youth in the criminal subculture. The analysis of the social behavior of the individual deviations, which are formed under the influence of youth gangs, as well as analysis of the theory of the causes of deviations.

Analyzed the concept of «youth subculture», presented a brief description of its main species and the effect of informal associations values and moral standards of young people. Discloses the positive and negative aspects of the impact of subcultures on the culture of the Ukrainian youth, as well as the conclusion of the connection with the formation of informal groups of addictive behaviors among youth.

Presented by the treatment of the problem of youth subcultures influence on the manifestation of the level of aggression in youth. Identified

and summarized the causes which impel young people to find themselves in youth associations.

Based on the analysis of scientific and theoretical basis of modern Russian and foreign scientists identified the main problems of empirical psychological studies of aggressive behavior that provoked involvement in informal youth subcultures.

Keywords: social and psychological status, social role, youth, aggressive behavior, forms of aggression, youth subculture, socialization of personality, background desocialization, informal associations, particularly subcultures.

Постановка проблеми. У сучасних умовах трансформації суспільних та економічних відносин особливої уваги набувають проблеми, пов'язані з життєдіяльністю та утвердженням молодого покоління. Висока динаміка політичних, економічних, соціальних змін суспільства зумовлює необхідність соціально-психологічного аналізу агресивної поведінки молоді в неформальних об'єднаннях. Для сучасного українського суспільства характерний стан аномії, посилення соціально-економічних, політичних, культурних відмінностей між окремими соціальними групами і верствами, що особливо чітко проявляється в характері статусно-рольових настанов, ідейно-ціннісних орієнтацій і життєвих стилів молодого покоління. При цьому прагнення молоді до об'єднання в рамках неформальних структурних утворень та інститутів, з одного боку, є наслідком прояву нових соціально-демографічних особливостей юнаків і дівчат, а з іншого – пошуком альтернативних форм і шляхів інтеграції, більш адекватним розумінням механізмів включення в життя глобалізованого соціуму.

В умовах соціальної кризи найбільше піддається впливам та знеціненню ідеалів молоде покоління, оскільки у них ще не сформована система цінностей, а світогляд настільки мінливий, що зміна настроїв може призвести до втрати морального та психологічного клімату нації.

Зростання агресивних тенденцій у молодіжному середовищі відображає одну з найгостріших соціальних проблем нашого суспільства, де за останні роки різко зросла молодіжна злочинність, особливо злочинність підлітків. При цьому турбує факт збільшення числа злочинів проти особи, що спричиняють за собою тяжкі тілесні ушкодження. Почастішали випадки групових бійок підлітків, що носять запеклий характер.

Одна з основних проблем молоді – проблема спілкування з однолітками, оскільки референтна соціальна група, у якій перебуває людина, багато в чому визначає поведінку, діяльність, а в подальшому впливає на розвиток особистісних якостей і соціальних настанов індивіда. Для молоді важливо зайняти значуще місце серед однолітків, бути визнаним у групі або бути лідером у своєму колективі. Але не кожен здатен здобути соціальне визнання у соціумі, нерідко це пов'язано з хибною оцінкою соціально-психологічних особливостей та розуміння соціальної ролі в суспільстві, тому молодь не може знайти адекватну соціальну групу і, як наслідок, знаходить вирішення проблеми в альтернативних соціальних інститутах – молодіжних субкультурах.

В Україні лише 2–3% молоді перебувають в офіційно зареєстрованих молодіжних організаціях і понад 26% – у неформальних угрупованнях.

На сучасному етапі, коли загострюються не лише загальносоціальні, але й специфічні молодіжні проблеми, відбувається зміна традиційних моделей соціалізації, актуалізується пошук нових ефективних способів соціалізуючого й адаптаційного впливу.

У сучасному українському суспільстві такі поведінкові механізми, як агресивність, жорстокість молоді в неформальних молодіжних об'єднаннях, набувають стійкого характеру і свідчать про тенденцію до поширення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема впливу молодіжних субкультур на формування агресивної поведінки стала предметом досліджень багатьох сучасних вітчизняних та зарубіжних психологів-науковців, а також спеціалістів у галузі педагогіки, правознавства, криміналістики, соціології, культурології. Дослідження різних аспектів асоціальної поведінки привертали увагу багатьох науковців.

Наявна теоретико-методологічна база щодо цієї проблеми представлена різноманітними дослідженнями вчених, щодо яких: О. Бандура, А. Басс, З. Берковіц, Дж. Браун, Б. Грушин, Р. Гурова, Л. Жиліна, П. Кауфман, К. Лоренц, М. Мюррей, К. Річард, Р. Уолтер, З. Фройд, Н. Фролова, Е. Фромм, М. Шакуров та ін. (виникнення агресії під впливом субкультур); Д. Аусубель, О. Бабосов, А. Бистрицький, В. Бобахо, М. Боришевський, Ю. Давидов, Л. Жуховицький, С. Косарецька, С. Левигов,

В. Левічева, К. Мангейм, Л. Павлішевська, І. Роднянська, М. Розін, С. Сергєєв, З. Сикевич, М. Титма, М. Топалов, С. Фріт; Т. Щепанська (становлення та діяльність підліткових субкультур); В. Абраменкова, Ю. Бусел, Г. Гикава, Т. Гіштимулт, С. Небот, А. Мудрик, Т. Селецька, Т. Сливінська, С. Чернета, М. Шимановський, О. Шулдик, В. Щорс (вплив субкультури на формування особистості в підлітковому віці); Ю. Александров, Ю. Антонян, І. Башкатов, В. Васильєв, Д. Корецький, Д. Лі, В. Пирожков, Ж. Россі, О. Старков, В. Чалідзе (вплив субкультур на формування девіацій у підлітків); К. Андерсен, А. Адлер, С. Беван, Р. Берон, Р. Берден, Ж. Вілсон, Дж. Долард, К. Конкейнен, К. Лоренц, К. Левін, Т. Ліпскомб, Є. Маккобі, Д. Річардсон, П. Сімонов, Л. Семенюк, С. Тейлор, І. Фурманов (проблема формування агресії та механізмів агресивної поведінки у підлітків); І. Баєва (місце молоді в кримінальних субкультурах).

Аналіз численних публікацій з проблем агресивної поведінки молоді показує, що специфіка прояву агресивності в молодіжних субкультурах, її профілактика та корекція недостатньо розроблені, потребують подальшої систематизації і конкретизації. Подальше теоретичне осмислення і практичне вирішення проблеми визначається потребою поглибленого вивчення особливостей такого соціального явища і його наслідків для всього суспільства.

Метою статті є проаналізувати вплив соціально-психологічного статусу молодіжних субкультур як рушійного чинника формування агресивної поведінки. Виявити специфіку змісту та форм, умов і чинників, що сприяють розвитку агресивності в молодіжному середовищі, а також дослідити проникнення різних видів агресії в молодіжну культуру.

Завданнями дослідження є:

Здійснити науково-теоретичний огляд досліджень, присвячених проблемі впливу молодіжних субкультур на формування агресивної поведінки.

Розглянути статусно-рольову настанову молодіжних субкультур на процес соціалізації особистості.

Підготувати теоретичну основу для формування механізмів профілактики й корекції агресивної поведінки молоді в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Молодь завжди займала важливе і провідне місце в суспільстві. Відповідно, і

культура містить молодіжний компонент. Наприкінці ХХ ст. (80-ті роки) на основі поняття «культура» виникає і набуває широкого розповсюдження новий термін – «субкультура». Термін «субкультура» масово застосовується у побуті пострадянського простору в широкому розумінні – будь-яка група, що входить до складу «великої культури», але її члени мають інтереси та погляди, що відрізняються від інтересів тих, хто належить до «верхівки» культури. У вузькому – будь-яка група, що відрізняється стилем та ідентичністю [10].

Наукове поняття «субкультури» є доволі широким та багатограним, і водночас, дискусивним. Зазвичай, під субкультурою розуміють систему норм, цінностей, настанов, способів поведінки і життєвих стилів певної соціальної групи, яка відрізняється від панівної в суспільстві культури, хоча і пов'язана з нею [9].

Одним із багатьох видів субкультури є «молодіжна субкультура», яка протягом тривалого часу в Україні сприймалася переважно негативно і до кінця 80-х років навіть не розглядалася як об'єкт дослідження. Молодіжна субкультура – це езотерична, ескапістська, урбаністична культура, створена молодими людьми для себе; це культура, спрямована на включення молодих людей у суспільство; це – часткова культурна підсистема всередині системи «офіційної», базової культури суспільства, що визначає стиль життя, ціннісну ієрархію і менталітет її носіїв [6].

Вчений К. Мюллер пов'язує поняття молодіжної субкультури із рухом «Wandervogel» (перелітних птахів): «Цей громадський молодіжний рух започаткувало товариство «Wandervogel – Ausschuss fuer Schuelerfahrten / Перелітні птахи – комісія учнівських мандрівок», засноване у 1901 р. у берлінському районі Штегліц. Його мета полягала у втечі від тісняви великого міста та його небезпек: надмірної самоізоляції та байдикування, зловживання алкоголем та тютюном, не кажучи вже про ще гірші вади. Крім того, під час мандрівок розвивався новий досвід незалежності та особистої свободи. Рух «Wandervogel» намагався створити вільний для самореалізації простір, тобто модифікував наперед задані суспільством способи мислення, поведінки та відчуттів у одновікових групах» [8]. Молодіжні субкультури часто розглядаються як девіантні, які виявляють якийсь ступінь опозиції панівній культурі.

Науковці по-різному тлумачать причини виникнення молодіжних субкультур. Р. Левінталь стверджував, що під час соціальної аномії старше покоління не може допомогти молодшому при виробленні норм поведінки, які відповідають новим життєвим проблемам. Найчастіше субкультурні прояви молоді виражаються у різних формах асоціальної поведінки окремих груп молодих людей, які шокують суспільство своїм зовнішнім виглядом, манерами, інтересами, вибором стилю життя та ін. Т. Парсонс причиною протесту молоді вважав «нетерпіння» дітей зайняти місце батьків у соціальній структурі і виконувати соціальну роль у суспільстві [3]. М. Мід наголошувала на тому, що молодь приходить вже не в той світ, до якого її готували в процесі соціалізації, оскільки суспільство постійно трансформується у нові моделі соціальних структур і прагне нового досвіду, на фоні цього формуються молодіжні контркультури з своїми правилами, законами, нормами, цінностями, поглядами та інтересами, які задовільняють потреби у самовираженні, самореалізації, суспільному визнанні.

За юридичним статусом і місцем у соціальній системі молодіжні субкультури відносять до неформальних – самодіяльні об'єднання людей, статус, структура, функції яких юридично не оформлені [1, с. 34]

За ціннісними орієнтаціями неформальні підліткові та молодіжні субкультури поділяються на (класифікація С. Сергєєва):

- романтико-ескапістські (хіпі, толкієністи, рольовики, байкери);
- гедоністично-розважальні (мажори, рейвери, репери, екстремали);
- радикально-конструктивні (панки, екстремістські політизовані субкультури лівого і правого напрямів);
- кримінальні (гопники, скінхеди) [5, с. 26].

На думку М. Брейка більшість субкультур молоді – це «колективні девіації», які мають різний характер та рівень відхилення від соціально-культурної та правової норми, позбавлені ціннісної єдності всередині молодіжного середовища [11].

Частіше до молодіжних субкультур через потребу у спілкуванні, самовираженні, самоствердженні вступають підлітки та юнаки. Юнацький вік та рання юність є групою високого ризику.

Перш за все, відбуваються внутрішні труднощі перехідного віку, починаючи з психогормональних процесів та закінчуючи перебудовою «Я-концепції». Молодіжне середовище має невизначеність соціального положення юнацтва. Як наслідок – виникають суперечливості, зумовлені перебудовою механізмів соціального контролю. Підлітки також навчаються при взаємодії з однолітками, частіше дізнаються про перевагу агресивного поведіння під час ігор. Жорстокість та агресивність завжди були характерними рисами групового поведіння юнаків [2].

На основі аналізу літератури та нової соціальної ситуації розвитку можна визначити низку причин, що спонукають підлітка до вступу до тієї чи іншої молодіжної субкультури:

- вікова потреба підлітків і юнаків у відособленні, автономізації, що має прояв у прагненні до самостійності, незалежності, пошуку можливості самореалізації, які є основними причинами виникнення різноманітних неформальних об'єднань;
- захист у різних його проявах: психологічному, фізичному, моральному, матеріальному. Відчуття захищеності, набуто в групі, підвищує самооцінку підлітка, впевненість у собі;
- членство у групі забезпечує доступ до інформації, яку підліток не отримує в сім'ї чи школі;
- наявність емоційно насиченого спілкування та задоволення, що приходить від групової діяльності;
- чесність, відвертість і щирість відносин у групі ровесників;
- можливість подолання внутрішнього конфлікту особистості та конфлікту в мікросоціумі, насамперед у сім'ї. Тобто відсутність уваги й розуміння з боку дорослих посилює вплив формальних і неформальних колективів;
- гедонізм – прагнення до отримання максимуму сильних приємних відчуттів.
- прагнення підлітків компенсувати недоліки спілкування, що закладені в традиційних структурах навчальних закладів [4].

Представники різноманітних молодіжних субкультур зазнають як позитивного, так і негативного впливу на процес соціалізації особистості. Позитивний момент – субкультура як спосіб самовираження та засіб послаблення кризи ідентичності, коли підліток не бажає і навіть боїться бути схожим на інших та знаходить вияв оригінальності в субкультурі.

Негативні моменти участі у неформальних об'єднаннях проявляються в ізоляції дитини-неформала від соціуму і розвитку у просторі угруповання. Тобто практично вся діяльність підлітка спрямована на реалізацію потреб своїх однодумців. Це часто дії, зовнішній вигляд тощо, що кардинально відрізняються і розривають негативні зв'язки з суспільством, що в майбутньому призведе до асоціалізації і деформування особистості.

Найбільшу небезпеку становлять молодіжні субкультури, які пропагандують агресивний стиль поведінки: субкультури кримінального (гопники, скінхеди тощо) та радикально-конструктивного спрямування (екстремістські політизовані субкультури лівого і правого напрямів), оскільки передбачають насилля, жорстокість, невмотивовану агресію, а нерідко – навіть смерть підозрілих і ненадійних. Також ці угруповання часто тягнуть за собою вживання алкоголю, наркотичних і психотропних речовин, безладних статевих стосунків.

У психології девіантної поведінки та соціальній психології виділяються декілька позицій, що пояснюють причини виникнення такої агресивної поведінки учасників неформальних об'єднань. Так, на думку, Д. Майерса здатність груп посилювати агресивні реакції частково пов'язана з «розмиванням» відповідальності (уникнення покарання за свої дії). Крім того, групи підсилюють агресивні схильності значною мірою так само, як вони поляризують й інші тенденції, – через соціальне «зараження». Прикладами можуть бути молодіжні банди, футбольні фанати, учасники масових заворушень у містах, екстремісти, а також ті, що скандинави називають «зграями», – групи школярів, які систематично докучають і нападають на своїх більш слабких і вразливих однокласників. Дії таких «зграй» – це типова групова активність своєрідної молодіжної субкультури.

Молоді люди з однаковими антисоціальними нахилами, не пов'язані міцними узами зі своїми сім'ями і які не розраховують на академічні успіхи, можуть набути соціальну ідентифікацію в асоціальній, протиправній субкультурі. У міру поглиблення групової ідентифікації зростають також тиск конформізму та деіндивідуалізація. Чим з більшою готовністю члени групи віддають себе в її розпорядження і чим більше задоволення приносить їм їхнє єднання з іншими, тим менш помітна самоідентифікація.

Найбільш поширеним результатом стає соціальне «зараження» – підживлення групою збудження, втрата «стримуючих» центрів і поляризація [7].

Соціальне середовище (інститут сім'ї, родини, школи, вулиці), поза межами субкультури, є джерелом прикладів для наслідування позитивних ціннісних орієнтацій, моралі, ідеалів, переконань особистості. Потрібно створювати ті умови соціального розвитку та становлення особистості, які б не викликали внутрішнього конфлікту та дезгармонізації індивіда. Не варто відразу осуджувати та проявляти своє негативне ставлення до представників субкультури, оскільки це лише буде для неформала приводом нового протесту проти дорослих, суспільства.

Висновок. Аналіз основних положень поданих концепцій свідчить про зростання інтересу вчених до проблеми соціально-психологічного статусу молодіжних субкультур як детермінанти формування агресивної поведінки. Однак поки що немає достатніх підстав вважати вирішеною проблему соціалізації підростаючого покоління, оскільки вона залишається недостатньо розробленою як теоретично, так і практично, зважаючи на розширення кола видів агресивності та зростання кількості субкультур.

Аналіз соціально-психологічних досліджень показав, що неформальні молодіжні течії мають специфічний вплив на особистість, яка ідентифікує себе як члена певного угруповання. Молодь зазнає різноманітного впливу молодіжних субкультур на власну психіку і процес становлення особистості.

Молодіжна субкультура, яка є частиною загальної культури суспільства і є системою норм, цінностей, поглядів, переконань, принципів молоді, має два прояви свого впливу на молодіжне середовище. Перший тип прояву – це прямий вплив молодіжної субкультури на формування особистісного «Я» у період ранньої юності. Він має місце у тому випадку, якщо особистість безпосередньо сама є представником чи носієм молодіжної субкультури. Другий тип прояву – це непрямий вплив субкультури, який проявляється у ставленні молоді, яка не належить до течій молодіжної субкультури, до своїх однолітків-неформалів чи самої молодіжної субкультури. Змістом цього впливу є судження чи ставлення цієї ж молоді до самих течій молодіжних субкультур та до їх представників, сприйняття чи неприйняття їхньої діяльності.

Таким чином, проблема впливу субкультур на процес соціалізації особистості підлітків, зокрема поведінки, в соціумі посідає одну з головних сходинок до позитивного становлення індивіда в сучасному суспільстві. Виникає потреба пошуку адекватних педагогічних засобів впливу на цих дітей та корекції такої поведінки.

Література:

1. Артьомов П. М. Типологізації молодіжних субкультур: аналіз основних напрямків та нових засад / П. М. Артьомов // Соціологія майбутнього : науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства. – 2011. – № 2. – С. 32–37.
2. Гачкало С. Причини агресивності в підлітків / С. Гачкало // Відкритий урок : розробки, технології, досвід. – К. : Плеяди. – 2013. – № 3. – С. 35–36.
3. Давыдов Ю. Н. Социология контркультуры: критический анализ / Ю. Н. Давыдов, И. Б. Роднянская. – М. : Наука, 1980. – 264 с.
4. Косарецкая С. В. О неформальных объединениях молодежи / С. В. Косарецкая, Н. Ю. Синягина. – М. : Владос, 2004. – 159 с.
5. Латышева Т. В. Феномен молодежной субкультуры: сущность, типы / Т. В. Латышева // Социологические исследования. – 2010. – № 6. – С. 93–101.
6. Левинова С. И. Молодежная субкультура : учеб. пособие / С. И. Левинова. – М. : ФАИР-Пресс, 2004. – 604 с.
7. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – СПб. : Питер, 2004. – 7-е изд. – 794 с.
8. Мюллер Кай Молодіжні субкультури: Перекл. Софія Онуфрив / Кай Мюллер [Електронний ресурс] // <http://www.ji.lviv.ua> [сайт]. – Електрон. дані. – Ї. – 2002. – № 24. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n24texts/mueller-ukr.htm>. – Назва з екрана.
9. Подольська Є. А. Соціологія: 100 питань 100 відповідей / Є. А. Подольська, Т. В. Подольська. – К. : Інкос, 2009 – 352 с.
10. Череповська Н. І. Роль медіа-культури у формуванні молодіжних субкультур / Н. І. Череповська // Соціальна педагогіка. – 2008. – № 11 (23). – С. 51–63.
11. Brake M. The sociology of youth culture and youth subculture: Sex and drugs and rock'n'roll? / M. Brake. – London : Routledge & Kegan Paul, 1980. – 204 p.